The Necessity of Revising Conservation and Restoration Service Approaches for Architectural Decorations in Response to Unveiling Historical Evidence During Execution Processes (Case Study: Architectural Decorations of Qutb al-Din Haydar's Mausoleum)

Mozhgan Mousazadeh

Supervisor of Architectural Decorations in Historical Buildings of Khorasan Razavi.

Abstract

The architectural decorations used in historical buildings are among the most prominent distinguishing features and reliable criteria for identifying and understanding the style, period, identity, and architectural characteristics of each era. It appears that the execution framework, style, and construction materials of historical buildings and their architectural decorations have had a direct or indirect relationship with factors such as invasions, the dominance and maturation of styles and tastes, the duration of historical periods, the exercise of power, perspectives, and shifts in attitudes over time. This report is based on case studies and library research conducted by the author on the restoration efforts and supervision of the architectural decorations of the Timurid-era mausoleum of Qotb al-Din Haydar from 2011 to 2023. These studies raised significant questions regarding the historical background, diversity of styles and materials used in the building's foundation, as well as the number and variety of decorative layers. The allocation of funding and meticulous examination for the preparation of the executive action plan for conservation and restoration in 2023 provided a valuable opportunity to analyze and identify components of the tangible and intangible heritage of the architecture and architectural decorations. These components included variables such as the discovery of diverse underlying decorative layers during executive actions, intricacy, color schemes, symbols, motifs, signs, styles, inscriptions, and written documentation. These elements were intertwined with the overall complex of Qotb al-Din Haydar's mausoleum, the architecture of the mosque, caravanserai, surrounding area, the mystical persona of Qotb al-Din Haydar, and civic devotion. The process of executive actions and the details of the action plan were modified and enhanced in such a way that the necessity of analyzing hidden aspects, preventive conservation, and the presentation and display of architectural and decorative evidence in the form of a museum titled "From Architecture to Decorations" was proposed and deemed feasible. This museum could serve as an effective step toward preserving and showcasing this valuable heritage.

Keywords: Architectural Decorations, Conservation and Restoration, Tangible and Intangible Heritage, Qotb al-Din Haydar, Museum of Architecture to Decorations.

Knowledge of Conservation and Restoration

Vol. 4(2) No.8

September 2021

https://kcr.richt.ir

Pages: 61 to 80

Corresponding Author

Mozhgan Mousazadeh

Supervisor of Architectural Decorations in Historical Buildings of Khorasan Razavi.

Email

mosazadehm@yahoo.com

Copyright © 2020,Knowledge of Conservation and Restoration. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-noncommercial 4.0. International License which permits copy and redistribute the material just in noncommercial usages, provided the original work is properly cited.

ضرورت تغییر رویکرد شرح خدمات حفاظت و مرمت تزیینات معماری، در مواجهه با نمایان شدن شواهد تاریخی، طی روند اقدامات اجرایی (مورد مطالعه: تزیینات معماری مزار قطب‌الدین حیدر)

مژگان موسی‌زاده

مربی پایه یک، ناظر تزیینات معماری بناهای تاریخی، خراسان رضوی. ایران.

چکیده

تزیینات معماری به‌کاررفته در بناهای تاریخی، یکی از برجسته‌ترین وجوه تمایز و معیارهای قابل استناد در معرفی و شناخت سبک، دوره، هویت و شاخص‌های معماری هر دوره به شمار می‌رود. این گزارش بر پایه مطالعات موردی و کتابخانه‌ای محقق، از اقدامات مرمت بنا و نظارت بر حوزه تزیینات معماری بنای تیموری مزار قطب‌الدین حیدر طی سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۲ تهیه شده است. این مطالعات منجر به طرح پرسش‌های مهمی در زمینه پیشینه، تنوع سبک و مصالح به‌کاررفته در بستر بنا، و همچنین تعداد و تنوع لایه‌های تزیینات گردید. تخصیص اعتبار و بررسی دقیق برای تهیه شرح خدمات اقدامات اجرایی حفاظت و مرمت در سال ۱۴۰۲، فرصتی ارزشمند برای تحلیل و شناسایی مؤلفه‌هایی از هویت میراث ملموس و ناملموس معماری و تزیینات معماری فراهم آورد. این مؤلفه‌ها شامل متغیرهایی همچون کشف تنوع لایه‌های زیرین تزیینات در حین اقدامات اجرایی، ظرافت، رنگ‌آمیزی، نمادها، نقوش، نشانه‌ها، سبک‌ها، یادگار نوشته‌ها و مستندات خطی بودند که در پیوند با کلیت مجموعه مزار قطب‌الدین حیدر، معماری مسجد، رباط، محوطه، پیرامون، رموز شخصیت عرفانی قطب‌الدین حیدر و ارادت شهروندی، در هم آمیخته‌اند. روند اقدامات اجرایی و جزئیات شرح خدمات به‌گونه‌ای تغییر و ارتقا یافت که ضرورت تحلیل زوایای پنهان، حفاظت پیشگیرانه، معرفی و نمایش شواهد تزیینات و معماری بنا در قالب موزه‌ای تحت عنوان «از معماری تا تزیینات» مطرح و قابل اجرا شد. این موزه می‌تواند به‌عنوان گامی مؤثر در جهت حفظ و معرفی این میراث ارزشمند عمل کند.

واژگان کلیدی: تزیینات معماری، حفاظت و مرمت،میراث ملموس و ناملموس،قطب‌الدین حیدر، موزه معماری تا تزئینات.

فصلنامه دانش حفاظت و مرمت

سال چهارم، شماره ۲
شماره پیاپی ۸، تابستان ۱۴۰۰

https://kcr.richt.ir

صفحات: ۶۱ تا ۸۰

نویسنده مسئول

مژگان موسی‌زاده

مربی پایه یک، ناظر تزیینات معماری بناهای تاریخی، خراسان رضوی. ایران.

رایانامه

mosazadehm@yahoo.com

مقاله منتخب سیزدهمین همایش دو سالانه حفاظت و مرمت اشیاء تاریخی – فرهنگی و آرایه های معماری

دسترسی به این مقاله برای همگان آزاد است. هرگونه استفاده غیرتجاری از آن در صورت ارجاع مناسب، مجاز شناخته می‌شود.

مقدمه

تزیینات معماری به‌کاررفته در بناهای تاریخی، چنان با ذات مصالح و سازه بنا درهم آمیخته و ادغام شده است که گاهی جدایی و تفکیک این دو از یکدیگر امکان‌پذیر نیست. سبک و شیوه تزیینات معماری و حتی یادگار نوشته‌هایی که بر بدنه بناهای تاریخی نقش بسته‌اند، گاه با میراث ناملموس دوره تاریخی خود پیوند خورده و در قالب رمزگذاری‌ها، نمادها یا اشعار روایت شده‌اند که گواهی بر وقایع و مکان رویدادهای آن دوران هستند. در تهیه و تنظیم شرح خدمات مرتبط با هر پروژه حفاظت و مرمت تزیینات معماری، علاوه بر توجه به رفع و کنترل متغیرهای آسیب‌زا، نیاز به بازدیدهای میدانی، مطالعات گسترده، و شناخت دقیق از اقلیم و ویژگی‌های منطقه‌ای است که گاه با مبانی اجتماعی و فرهنگی نیز گره خورده است. این فرآیند باید به‌گونه‌ای جامع و هماهنگ انجام پذیرد. تهیه، تنظیم و تغییر فرمت شرح خدمات حفاظت و مرمت تزیینات معماری بنای منحصربه‌فرد مزار قطب‌الدین حیدر، در روند کشف، شناسایی و تحلیل متغیرهای شناسایی‌شده در حین اقدامات اجرایی، در این گزارش مورد توجه قرار گرفته است. این امر با توجه به اهمیت مؤلفه‌های یادشده و نقش آن‌ها در حفظ هویت و اصالت بنا، به‌طور دقیق بررسی و ارائه شده است.

معرفی

مزار و مسجد قطب‌الدین حیدر، مربوط به دوره تیموریان، در خیابان قائم شهر تربت حیدریه، با طول جغرافیایی ۱۳'۵۹ و عرض جغرافیایی ۱۷'۳۵ واقع شده است. قطب‌الدین حیدر، عارف قرن ششم هجری (۶۱۸-۵۱۳ ه.ق) و سرسلسله فرقه حیدریه، در این مکان آرام گرفته است. در مجاورت این بنا، ایوانی از یک مسجد بزرگ نیز قرار دارد. بنای موجود در طول چندین دوره تاریخی دستخوش بازسازی و تغییرات شده است. شالوده آرامگاه به احتمال زیاد در دوره تیموری با گنبدی دوپوسته بنیان نهاده شده و در دوره صفویه، به همت خواجه سلطان محمود تربتی، تغییراتی در معماری آن صورت گرفته است. این مکان در تاریخ ۱۵ دی ۱۳۱۰ با شماره ثبت ۱۷۵ به‌عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. آرامگاه قطب‌الدین حیدر، هسته مرکزی و اولیه این مجموعه است که به نظر می‌رسد در طول تاریخ تغییرات زیادی را تجربه کرده است. با توجه به شواهد موجود، می‌توان در مورد مراحل تکاملی آرامگاه فرضیات زیر را مطرح کرد: پلان اولیه بنا چهارطاقی بوده و فضای درونی آن تا پاکار سقف به شکل مکعب طراحی شده بود. به احتمال زیاد، بر فراز این فضا گنبدی دوپوش از نوع رک، مخروطی یا هرمی شکل استوار بوده است (مانند میل رادکان یا میل اخنگان). بنای اولیه احتمالاً کمی پس از رحلت قطب‌الدین حیدر در سال ۶۱۸ ه.ق، به شیوه بناهای ایلخانی و به سبک رازی ساخته شده و ورودی اصلی آن از سمت غرب به درون گشوده می‌شده است. هر چهار ورودی از انتهای ایوان‌های کم‌عمق به درون راه می‌یافته‌اند (ایوان جنوبی در پشت محراب هنوز پابرجاست، در حالی که ایوان‌های دیگر در دل سازه‌های عصر صفوی مدفون شده‌اند).

در سال ۶۱۸ هجری، جسد قطب‌الدین حیدر، مروج طریقه قلندریه خراسان و سرسلسله حیدریان، در کنار زاوه باستانی (تربت‌حیدریه فعلی) و در میان قبرستانی قدیمی دفن شد. در فاصله‌ای نه‌چندان طولانی، پیروانش برای او آرامگاهی ساختند که پیرامون آن تأسیسات وابسته و مورد نیاز نیز وجود داشت. این آرامگاه در اوایل قرن هشتم هجری مجدداً بازسازی و بازپیرایی گردید. این بنا شامل یک اتاق مربع‌شکل با ابعاد داخلی ۱۰× ۵ در ۱۰× ۵ متر و ابعاد خارجی ۱۵× ۱۵ متر و ارتفاع حدود ۲۴ متر (با احتساب پوسته خارجی اولیه) بوده است. آرامگاه دارای چهار درب خروجی بود که هر یک از آن‌ها به ایوانی کوتاه با ارتفاع حدود یک متر و جناغی منتهی می‌شد. همچنین، چهار پنجره در راستای درب‌های ورودی و چهار نورگیر کوچک‌تر در اضلاع ۳۲گانه زیر گنبد داخلی قرار داشتند. این آرامگاه، یک برج مقبره مرتفع بود که در کنار شهر زاوه و در مسیر جاده پررفت‌وآمد کرمان و جنوب خراسان، عملکردی دوگانه ایفا می‌کرد و علاوه بر مقبره، به‌عنوان میل راهنما نیز مورد استفاده قرار

می‌گرفت (بختیاری ، ۱۳۷۹: ۴۵). پس از ساخت بنا، به نظر می‌رسد برخی قسمت‌ها با گچ‌بری تزئین شده‌اند که نمونه‌ای از آن، گچ‌بری نیمه‌تمام بر اسپر ایوان ورودی غربی است که تاکنون باقی مانده است. در دوره تیموری، تمامی دیوارهای داخلی بنا با نقش‌های قاب‌گرفته هندسی و گیاهی به رنگ‌های نارنجی، قهوه‌ای، خاکستری و آبی به‌صورت یکنواخت و با نقوش تکراری آراسته شده‌اند. به‌گونه‌ای که به نظر می‌رسد در ترسیم این نقش‌ها از ابزاری مانند شابلون استفاده شده است. با این حال، بررسی‌ها نشان می‌دهد که ابتدا طرح اولیه با ابزاری مانند مداد بر روی گچ کشیده شده و سپس شکل مورد نظر رنگ‌آمیزی شده است، به‌طوری که حرکت قلم مو به وضوح قابل تشخیص است. احتمالاً در همان دوره، ورودی جنوبی بسته شده و به جای آن، محرابی با کاربندی گچی نسبتاً نازک بر دیوار تعبیه گردیده و قابی تزئینی نیز در اطراف آن نقش بسته است.

در جریان اقدامات پاک‌سازی، خواناسازی و مرمت نقاشی‌های دیواری، در فاصله کمی از محراب، کاغذ نوشته‌ای فرسوده و آسیب‌دیده در زیر لایه‌ای نازک از گچ منقوش کشف شد. بر روی این کاغذ، متنی به زبان عربی و به خط نسخ نوشته شده بود که عبارت «شهر شوال سنه تسع و ثمانین و ثمانمائه» (۸۸۹ ه.ق) در آن خوانده می‌شد. این تاریخ احتمالاً همزمان با اجرای نقاشی‌های دیواری آرامگاه است.

به نظر می‌رسد بیشترین تغییرات در آرامگاه در دوره صفویه صورت گرفته است. در این دوره، معماران تلاش کردند تا این آرامگاه را شبیه به آرامگاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی تزئین کنند. طراح این ایده ابتدا قصد داشت بنای سبک رازی دوره ایلخانی را به سبک آذری دوره صفوی تغییر دهد. برای این منظور، ابتدا جهت ایجاد پشتیبان و تقویت بازوها و آماده‌سازی آن‌ها برای تحمل وزن گنبدی عظیم، در دو سوی شرق و غرب آرامگاه، پس از احداث دیواری عریض و منظم به موازات دیوار اولیه، دو سالن ستون‌دار یا شبستان ایجاد کرد. همچنین در جبهه شمالی، ایوانی چسبیده به دیوار ساخته شد. سپس، معماران درصدد برآمدند گنبد رک را حذف و گنبدی پیازی‌شکل جایگزین آن کنند. برای تحقق این هدف، بر فراز مقطع حاصل از برداشتن سقف، در چهار گوشه، چهار فیلپوش احداث شد تا قاعده مربع به هشت‌ضلعی و در نهایت به دایره تبدیل شود و زمینه برای استقرار گنبد فراهم گردد. پس از آن، بر فراز فیلپوش‌ها و درگاهی‌ها، گنبد یا پوشش کم‌خیز زیرین ساخته شد و بر شانه‌های تقویت‌شده استوانه‌ای بلند، گنبدی پیازی‌شکل و موزون مستقر گردید تا آرامگاه قطب‌الدین حیدر را شبیه به آرامگاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی کند. با این حال، این طرح به طور کامل محقق نشد و گنبد پیازی به دلایل نامشخص نیمه‌کاره باقی ماند.

بدون شک، اگر گنبد ساخته می‌شد، تزئینات بدنه نیز که از ضروریات معماری سبک آذری است، همانند آرامگاه شیخ صفی‌الدین اجرا می‌شد. در حال حاضر، تزئینات فضای داخلی آرامگاه از دو شیوه متفاوت پیروی می‌کند: دیوارها با نقوش گیاهی و هندسی و زیر سقف با نقوش هندسی (گره) آراسته شده‌اند. برخلاف انتظار، بر بدنه داخلی دیوارها هیچ کتیبه‌ای دیده نمی‌شود، اما بر روی بازوی فوقانی ضریح چوبی (شکل ۱)، عبارت «عمل استاد دوست محمد بن ۹۸۷» و بر روی درهای چوبی مشبک نفیسی که احتمالاً از بنای اولیه باقی مانده‌اند، اسامی برخی از مشاهیر عرفان و تصوف همچون علی مرتضی، سفیان ثوری، عبدالله منازل، ابونصر سراج، ابوتراب نخشبی، ممشاد دینوری، احمد مسروق، احمد حرب و ابوبکر وراق حک شده است (لباف، اینستاگرام، ۱۴۰۱).

شکل۱. ضریح چوبی واقع در روی سنگ‌قبر آجری که در متن آقای لباف اشاره شده است، به غیر از اسکلت و چارچوب، سایر قطعات از جنس فیبر و نئوپان است.

تزیینات بنا

۱. مشخصات آجرکاری بنا

آجرکاری در نمای ورودی (اطراف ایوان ورودی) به‌صورت رگ‌چین اجرا شده است که بخشی از آن جدید و مربوط به مرمت اخیر است. در قسمت نمای بیرونی گنبد، آجرکاری به‌شیوه پالانه و در ساقه گنبد به‌صورت رگ‌چین انجام شده است (مساحت: حدود۵۰۰ متر مربع).

۲. مشخصات کاشی‌کاری زیررنگی

تنها یک کتیبه کاشی با نقش «بسم‌الله» به‌شیوه هفت‌رنگی در قسمت ورودی بنا مشاهده می‌شود. در زیر این کتیبه، یک قطعه کاشی زیررنگی به‌صورت شمسه نیز دیده می‌شود (مساحت: کمتر از ۰/۵ متر مربع).

۳. مشخصات تزیینات گچی

تزیینات گچی در قسمت گوشواره‌های گنبد به‌صورت مقرنس اجرا شده و با رنگ‌های اخرایی، سبز و سفید نقاشی شده است. همچنین، تمامی سطح زیر گنبد با نقوش هندسی پوشیده شده که خطوط اصلی آن برجسته و ابزارخورده است و زمینه کار با رنگ اخرا رنگ‌آمیزی شده است. در قسمت مرکزی گنبد نیز، با ایجاد فرورفتگی‌ها و برجستگی‌های زیبا، نقوش تزیینی خلق شده‌اند. در زیر محراب نیز، نقوش هندسی گچ‌بری‌شده به زیبایی فضا افزوده‌اند. از سطح زمین تا زیر گنبد، به ارتفاع حدود ۷ متر، دیوارها با گچ پوشانده شده‌اند که در قسمت‌های زیرین، لایه‌های مختلفی با نقاشی‌های تزیینی دیده می‌شود. در قسمت ایوان ورودی اصلی که به‌صورت طاق‌نماهای کلیل طراحی شده است، این تزیینات به‌وضوح قابل مشاهده است (مساحت: حدود ۱۳۰ متر مربع).

٤. مشخصات تزیینات نقاشی

علاوه بر رنگ‌آمیزی سقف که با رنگ غالب اخرایی پوشیده شده است، در زیر لایه گچ رویی دیوارها، نقوش هندسی و گیاهی دیده می‌شود. از کف تا ارتفاع یک متری، دیوارها به‌صورت امروزی و با رنگ‌روغن به حالت ازاره نقاشی شده‌اند. در زیر لایه‌های باقی‌مانده گچ ایوان نیز، آثار رنگ‌آمیزی مشاهده می‌شود. در سطح قسمت زیر مقرنس‌های ایجادشده در گوشه‌های بنا، از رنگ‌های سفید و سبز برای تزیین استفاده شده است (مساحت: حدود ۱۳۰ متر مربع)

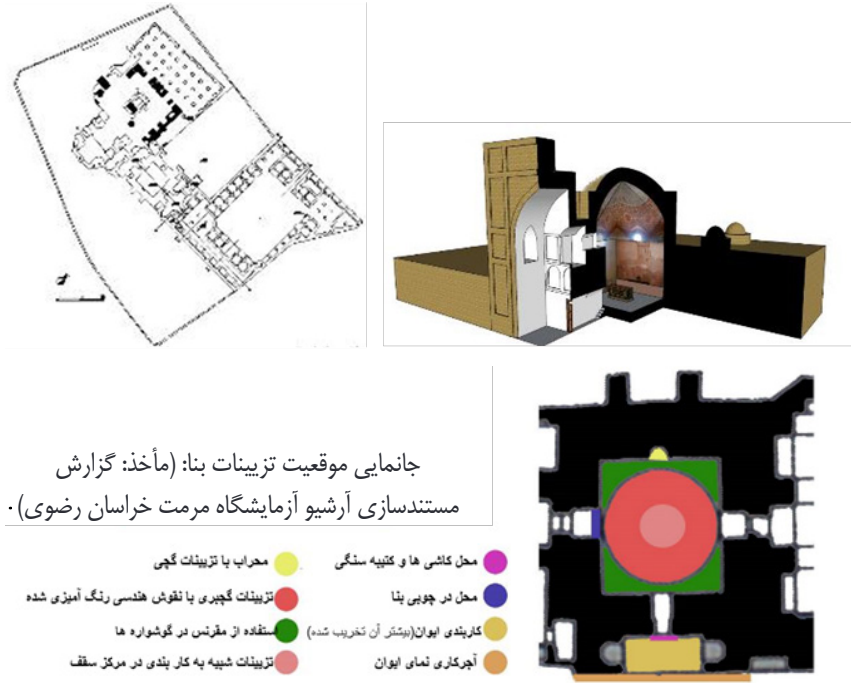

جانمایی موقعیت تزیینات بنا: (مأخذ: گزارش مستندسازی آرشیو آزمایشگاه مرمت خراسان رضوی).

(شکل ۳-۱). شکل سه‌بعدی و پلان بنا (مأخذ: برگرفته از کارآموزی خانم ناهید فضایلی سال ۱۳۹۲).

(اشکال ۳-۲). پشت بام، چشم انداز، ایوان ورودی مزار قطب‌الدین حیدر.

(شکل ۳-۳). رباط طبسی در مجاور مزار قطب‌الدین حیدر (مأخذ: آرشیو ازمایشگاه مرمت خراسان رضوی).

۱.٤. گزارش شکلی آسیب‌شناسی و معرفی تزیینات معماری بنا

بررسی‌های انجام‌شده بر روی بنای مزار قطب‌الدین حیدر نشان‌دهنده آسیب‌های متعددی در بخش‌های مختلف این اثر تاریخی است. در پشت بام و ایوان ورودی (شکل۳-۲)، شواهدی از فرسودگی و نیاز به مرمت مشاهده می‌شود. همچنین، رباط طبسی در مجاورت این بنا (شکل ۳-۳) نیز نیاز به توجه ویژه دارد. کتیبه سنگی و کاشی‌های بالای سر در ورودی (شکل ۳-۴) که احتمالاً مربوط به مرمت دوره‌های گذشته است، نشان‌دهنده قدمت و اهمیت تاریخی این بخش است. آسیب‌های ناشی از رطوبت در ایوان و گنبد خانه (شکل ۳-۵) موجب نمایان‌شدن لایه‌های تزیینات از زیر اندود گچی شده است. این رطوبت همچنین باعث ریختگی رنگ، ایجاد چرک‌های سطحی و آسیب به تزیینات سقف و مقرنس‌های گوشه‌های گنبد (شکل ۳-۷) شده است. در بخش

(اشکال ۳-۴). بزرگنمایی کتیبه سنگی و کاشی‌های بالای سر در ورودی/ کتیبه سنگی با تاریخ ۱۰۲۳ که احتمالاً مربوط به مرمت بنا باشد (مأخذ: آرشیو ازمایشگاه مرمت خراسان رضوی).

محراب داخل گنبد خانه (شکل ۳-۸)، ریختگی گچ و آلودگی‌های سطحی به‌وضوح دیده می‌شود، در حالی که تزیینات نقاشی بر مقرنس محراب (شکل ۳-۹). همچنان بخشی از زیبایی‌های این فضا را حفظ کرده

(اشکال ۳–۵). آسیب‌شناسی رطوبت و وضعیت اندود گچ ایوان و گنبد خانه و نمایان شدن لایه‌های تزیینات از زیر اندود (مأخذ: آرشیو ازمایشگاه مرمت خراسان رضوی).

(اشکال ۳–۷). ریختگی رنگ، چرکی‌های سطحی و تأثیر رطوبت در تزیینات سقف و مقرنس‌های گوشه‌های گنبد (مأخذ: محقق).

(اشکال ۳–۸). نمایی از تزیینات نقاشی محراب داخل گنبد خانه مزار قطب‌الدین حیدر –ریختگی گچ و آلودگی‌های سطحی (مأخذ: محقق).

(اشکال ۳–۹). نمونه تزیینات نقاشی بر مقرنس محراب مسجد مزار قطب‌الدین حیدر (مأخذ: محقق).

(اشکال ۳-۱۰). نمونه تزیینات و آجرکاری ایوان و داخل مسجد مزار قطب‌الدین حیدر (مأخذ: محقق).

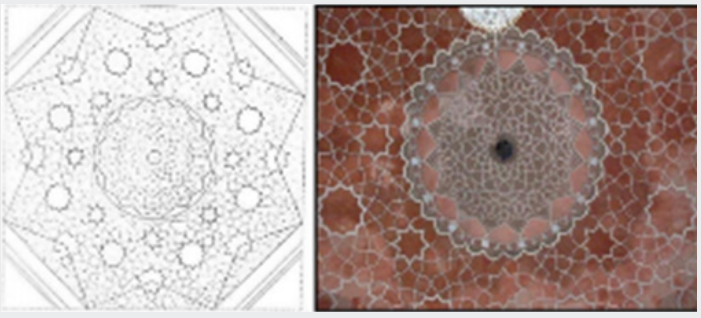

(اشکال ۳-۱۱). گنبد رسمی‌بندی کنونی در دوره قاجار به‌صورت پوششی کاذب بر روی ساقه گنبد متقدم به دست معماری یزدی اجرا شده است (مأخذ: مطالعات محمود بختیاری،۱۳۷۹).

(اشکال ۳-۱۲). مقایسه دو شکل سال ۱۴۰۲ سمت چپ، با شکل سیاه‌وسفید سال ۱۳۵۴ تزیینات زیر گنبد (مأخذ: آرشیو ازمایشگاه مرمت خراسان رضوی).

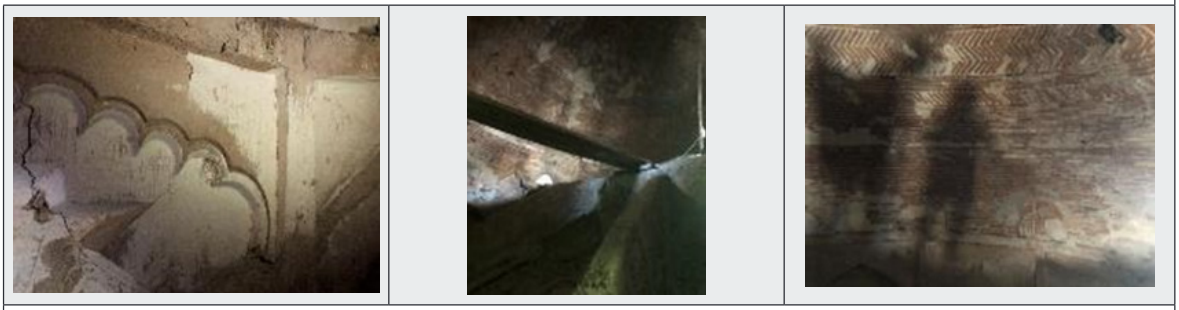

(اشکال ۳-۱۳). فضای بین دو پوشش گنبد اول و دوم با تزیینات گچی نقش محرابی، آجرکاری و برخی نمادها (مأخذ: نگارنده ۱۴۰۲).

و در خود جای داده‌اند تزیینات آجرکاری و نقوش ایوان و داخل مسجد (شکل ۳-۱۰) نیز از جمله بخش‌های ارزشمند این بنا هستند که نیاز به حفاظت دارند. گنبد رسمی‌بندی کنونی، که در دوره قاجار به‌عنوان پوششی کاذب بر روی ساقه گنبد قبلی اجرا شده است (شکل ۳-۱۱)، نشان‌دهنده تغییرات معماری در طول تاریخ است. مقایسه تصاویر سال‌های ۱۳۵۴ و ۱۴۰۲ (شکل ۳-۱۲) تغییرات قابل توجهی در تزیینات زیر گنبد را نشان می‌دهد. فضای بین دو پوشش گنبد اول و دوم (شکل ۳-۱۳) با تزیینات گچی، آجرکاری و نمادهای خاص، بخش دیگری از زیبایی‌های این بنا را تشکیل می‌دهد. این بررسی‌ها نشان می‌دهد که برای حفظ و مرمت این اثر تاریخی، اقدامات فوری و برنامه‌ریزی‌شده ضرورت داشت.

٤. لزوم اقدامات اجرایی در بنای قطب‌الدین حیدر

برخی اقدامات اجرایی که عمدتاً در زمینه مرمت بنا در فاصله سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۰ انجام شد، منجر به آشکار شدن شواهد معماری، نقوش تزیینی، هندسی و گیاهی در نمای ضلع شرقی و غربی گنبد خانه گردید. در همین حین، یک دعانوشته نیز در زیر لایه‌های گچی کشف شد که طی مأموریت اداری توسط محقق از روی دیوار برداشته و به آزمایشگاه منتقل و مرمت گردید. به دلیل ناپایداری و بافت اسیدی کاغذ، بخش عمده‌ای از این اثر از بین رفته بود و به نظر می‌رسد مضامین آن مربوط به دعایی از اهل تسنن باشد. در حال حاضر، نسخه اصلی این دعانوشته در مخزن نگهداری می‌شود و نسخه کپی آن در محل اولیه نصب‌شده است. با توجه به اهمیت این یافته‌ها، ضرورت اقدامات حفاظت و مرمت تزیینات و همچنین مستندسازی و مطالعات بیشتر بر روی چنین بنای ارزشمندی پس از انجام اقدامات اجرایی مرمت، توسط محقق به مسئولین مربوطه اعلام شد. این اقدامات شامل استحکام‌بخشی، دفع و کنترل رطوبت در کل بنا و پشت بام بوده است. گزارش‌های مکتوب و مأموریت‌های انجام‌شده نیز بر این ضرورت تأکید دارند تا از تخریب بیشتر این میراث تاریخی جلوگیری شود و اصالت آن برای نسل‌های آینده حفظ گردد.

۵. مؤلفه‌های مهم در بنای تاریخی قطب‌الدین حیدر (با تأکید بر تزیینات معماری):

رنگ‌دانه‌های به‌کاررفته در تزیینات بدنه شامل رنگ‌دانه‌های گیاهی و معدنی مانند شنگرف، آبی تیره ترکیبی، دوده، زنگار و سفیداب شیخ است. زیرساخت نقاشی بدنه به احتمال زیاد از روغن بزرک تشکیل شده است، هرچند قطعیت این موضوع نیازمند مطالعات آزمایشگاهی دقیق‌تر است. همچنین، بست رنگ‌دانه‌ها احتمالاً با استفاده از کتیرا انجام شده است، اما این امر نیز تنها با انجام آزمایش‌های تخصصی قابل تأیید خواهد بود. بستر نقاشی‌ها بر روی گچ اجرا شده است، اما برای درک دقیق‌تر این بخش، مطالعات بیشتری لازم است. حجم و وسعت نقاشی‌ها شامل کل زیر گنبد و بدنه تا خط ازاره ادامه دارد. با توجه به دوره تاریخی بنا، نوع ترکیب‌بندی، رنگ‌دانه‌ها و نقوش به‌کاررفته، به نظر می‌رسد که قدمت این نقاشی‌ها همزمان با ساخت بنا نباشد، اما قطعیت این موضوع نیازمند مطالعات تطبیقی و گسترده‌تر است. همچنین، بررسی تطابق دوره زمانی بین لایه‌های نقاشی زیر گنبد و تزیینات نقاشی بدنه، با توجه به مستندات موجود، نیازمند مطالعات تکمیلی است. در خصوص سایر تزیینات بنا، از جمله گچبری‌ها، تزیینات سنگی، کاربندی‌ها و تزیینات مسجد و دو ساختمان مجاور، بررسی‌ها و پژوهش‌های تکمیلی ضروری است. برای آماده‌سازی سطح گچی جهت نقاشی، معمولاً از محلول‌هایی مانند صمغ عربی رقیق، سریشم رقیق، شیره و کتیرا، سفیده تخم مرغ و موارد مشابه استفاده می‌شده است. امروزه نیز از چسب چوب رقیق‌شده به‌عنوان بوم‌کننده استفاده می‌شود. در برخی موارد، برای کاهش جذب رنگ توسط سطح گچی، لایه‌ای از روغن (مانند الیف) بر روی سطح کار زده می‌شده است (طبسی، ۱۳۸۱: ۱۴۰). شالوده آرامگاه احتمالاً در دوره تیموری با گنبدی دوپوسته و گسسته بر روی طاق‌نماهای شانزده‌گانه ساخته شده است. مقرنس‌های داخل گنبد با تزیینات گچی رنگی (با استفاده از رنگ Fe_2O_3 که از خاک همان منطقه به‌دست می‌آمده و در آنجا فراوان بوده است) و طرح‌های هندسی زیبا آراسته شده‌اند.

٦. پیشینه حفاظت و مرمت تزیینات معماری متعلق به بنای قطب‌الدین حیدر

اقدامات اجرایی و مطالعات مربوط به تزیینات معماری بنای قطب‌الدین حیدر از سال ۱۳۸۹ آغاز شده است. در این سال، برداشت لایه‌های گچی از بدنه ضلع محراب توسط استادکار سنتی تزیینات، آقای رشیدی، انجام شد (شکل ۶-۱). همزمان، اقدامات موزون‌سازی تزیینات معماری دیوار ضلع روبروی گنبد خانه نیز در قالب یک پروژه دانشجویی توسط خانم فضایلی اجرا گردید (شکل ۶-۲). در سال ۱۴۰۱، با تامین اعتبار از طریق اداره اوقاف تربت حیدریه، اقدامات استحکام‌بخشی و حفاظت اضطراری توسط استادکار علی‌اکبر نوروزی صورت گرفت (شکل ۶-۳). این اقدامات به‌منظور جلوگیری از تخریب بیشتر و حفظ اصالت تزیینات معماری بنا انجام شد. یکی از یافته‌های مهم در حین مرمت تزیینات، کشف سند خطی دعانوشته بر روی جداره بنای تاریخی در سال ۱۳۹۵ بود. این سند که زیر لایه‌های گچی پنهان شده بود، در سال ۱۳۹۶ توسط نویسنده این مقاله از روی دیوار برداشته و برای مطالعات بیشتر به آزمایشگاه منتقل شد (شکل ۶-۷). مطالعات آزمایشگاهی نیز بخشی از فرآیند حفاظت و مرمت این بنا بوده است. بر اساس مطالعات محدثه حسینی در سال ۱۳۸۹ (شکل ۶-۸)، تحلیل‌های دقیقی بر روی مواد و روش‌های به‌کاررفته در تزیینات انجام شده است. این مطالعات به درک بهتر روش‌های سنتی و انتخاب مواد مناسب برای مرمت کمک شایانی کرده است. به طور کلی، اقدامات حفاظتی و مرمتی انجام‌شده در بنای قطب‌الدین حیدر، از برداشت لایه‌های گچی تا استحکام‌بخشی و مطالعات آزمایشگاهی، نشان‌دهنده تلاش‌های مستمر برای حفظ این میراث ارزشمند است. با این حال، برای تکمیل این فرآیند و دستیابی به نتایج دقیق‌تر، ادامه مطالعات و تامین اعتبار بیشتر ضروری به نظر می‌رسد.

بر اساس بررسی‌های انجام‌شده، چنین استنباط شد که جنس درب چوبی مزار قطب‌الدین حیدر از چوب درخت گردو است. این نتیجه‌گیری با توجه به ویژگی‌های فیزیکی و آزمایش‌های دقیق صورت گرفت. از لحاظ سختی، چوب بسیار محکم بود و در مطالعه ماکروسکوپی، حفرات آوندی درشت و مشخصی در آن مشاهده شد. همچنین، با انجام آزمایش‌های میکروسکوپی و تهیه مقاطع مماسی و شعاعی، و مقایسه آن‌ها با اطلس چوب، قطعیت گردو بودن جنس درب تأیید گردید. با تکیه بر این مطالعات و مستندات تاریخی، ثابت شد که درب چوبی مزار قطب‌الدین حیدر متعلق به دوران تیموری و از جنس چوب گردو است. این یافته نه‌تنها بر ارزش تاریخی و هنری این اثر می‌افزاید، بلکه نشان‌دهنده دقت و ظرافت در انتخاب مواد و مصالح در معماری دوره تیموری است و با درب قدیمی موجود بنا، با در تاریخی دوره تیموری مزار مولانا تایباد، مشابهت بسیار دارد(اشکال ۶-۹).

عرض دو لنگه درب ۱۵۰ سانتی‌متر و ارتفاع آن ۲۷۴ سانتی‌متر است. این درب چوبی با طرح‌ها و نقوش شبکه‌ای هندسی تزئین شده است. بر اساس طومار توپقاپی، مشخص شده که نقوش هندسی با گره‌های تند اجرا شده‌اند. در این شبکه هندسی، نقش‌هایی همچون شمسه، جفت شاپرک، شش‌بند و موارد مشابه به چشم می‌خورد. گرداگرد این کتیبه‌های هندسی، نقوش اسلیمی با ظرافت خاصی کنده‌کاری شده‌اند. حتی داخل هر یک از اشکال هندسی نیز این نقوش به دقت حکاکی شده‌اند. همچنین، نام‌های بزرگان داخل این اشکال هندسی حک شده است که عبارت‌اند از: عثمان، عفان، علی مرتضی، سفیان ثوری، ابوبکر حیدری، عبدالله مناظر، ابونصر سراج، ابوتراب نخشبی، همشاد دینوری، احمد مسروق، احمد حرب و ابوبکر وراق. روی این درب چوبی، دو کتیبه به خط کوفی با عبارات «لااله الاالله» و «محمد رسول الله» (شهادتین) حک شده است. گرداگرد تمامی کتیبه‌های موجود بر روی درب چوبی، حاشیه‌ای فلزی تزئین شده که بر روی آن خطوط لوزی‌شکل با نقطه‌ای در میان هر لوزی دیده می‌شود. در قسمت پایین درب چوبی، نوارهای فلزی با حالت چکش‌کاری شده و پهنای بیشتری به چشم می‌خورد. همچنین، گل‌میخ‌های فلزی با خطوط کنده‌کاری‌شده بر روی درب چوبی مشاهده

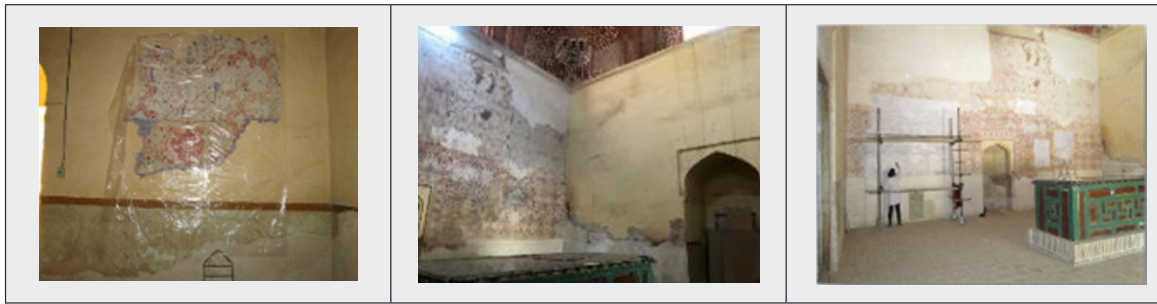

(اشکال ۶-۱). برداشت لایه‌های گچی از بدنه ضلع محراب طی سال ۱۳۸۹ توسط استادکار سنتی تزیینات- اقای رشیدی.
(شکل ۶-۲). اقدامات موزون‌سازی تزیینات معماری دیوار ضلع روبرو گنبد خانه توسط پروژه دانشجویی خانم فضایلی سال ۱۳۸۹.

(اشکال ۶-۳). استحکام‌بخشی و حفاظت اضطراری سال ۱۴۰۱ با تامین اعتبار از طریق اداره اوقاف تربت حیدریه توسط استادکار: علی اکبر نوروزی.

(اشکال ۶-۷). سند خطی دعا نوشته بر جداره بنای تاریخی در حین اقدامات مرمت تزیینات سال ۱۳۹۵ زیر لایه‌های گچی مشهود شد و سال ۱۳۹۶ توسط محقق از روی دیوار برداشته شد.

(اشکال ۶-۸). مطالعات آزمایشگاهی مأخذ محدثه حسینی، ۱۳۸۹.

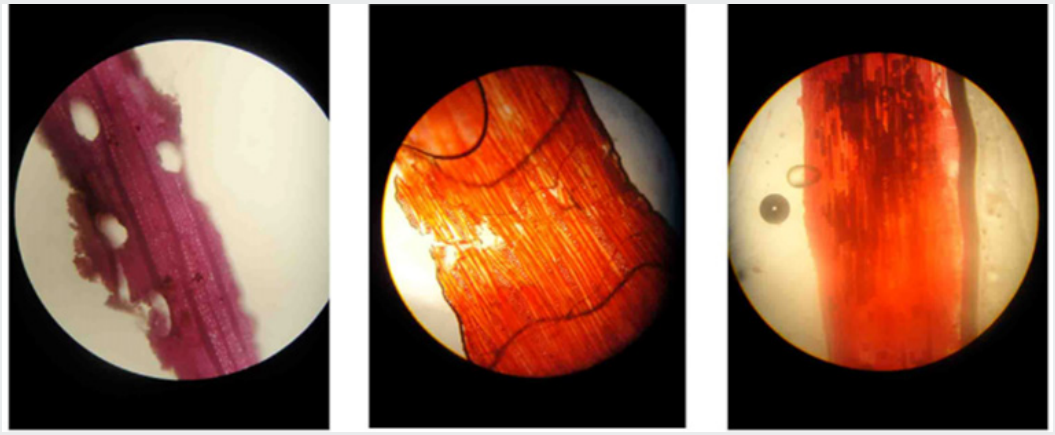

(اشکال ۶-۹) بزرگنمایی میکروسکوپی ۱۵۰ برابر لایه‌های چوب درب قدیمی مجموعه مزار قطب‌الدین حیدر (مأخذ: گزارش دانشجویی محدثه حسینی).

می‌شود. در برخی موارد، فلز به‌کاررفته در این درب، علاوه بر جنبه تزئینی، کارکردهای دیگری نیز دارد. به‌عنوان مثال، از فلز برای ساخت لولا جهت باز و بسته کردن درب، حلقه‌هایی برای باز کردن درب مزار، و زنجیرهایی برای قفل کردن درب استفاده شده است (حسینی ، ۱۳۸۹). (اشکال ۶-۱۰).

مطالعات آزمایشگاهی استاندارد تشخیص نوع رنگ‌دانه

رنگ قرمز مورد استفاده، قرمز اُخرا (اکسید آهن) نبود، زیرا در مواجهه با فروسیانید پتاسیم، به دلیل عدم وجود کاتیون آهن (III)، رسوب آبی پروس تشکیل نشد. همچنین، در آزمایش با تیوسیانات پتاسیم نیز رسوب قرمز خونی مشاهده نگردید. در آزمایش‌های مربوط به رنگ قرمز سرب (سرنج)، با افزودن یدید پتاسیم، رسوب زرد رنگ یدید سرب تشکیل شد و در واکنش با دی‌کرومات پتاسیم نیز رسوب زرد رنگ کرومات سرب به دست آمد. در آزمایش‌های مربوط به رنگ قرمز شنگرف (شنجرف)، با یدید پتاسیم و سود، واکنش مثبت مشاهده شد، اما با کلرید قلع هیچ واکنشی رخ نداد. در مورد رنگ قرمز کادمیوم، این رنگ در اسید کلریدریک ۸ مولار نامحلول بود، اما با تبخیر گاز سولفید هیدروژن همراه شد. آزمایش‌های مربوط به رنگ‌های قرمز روناس، قرمزدانه و قرمز آنتیموان نیز هیچ نتیجه‌ای در پی نداشت. با توجه به نتایج مشکوک بین دو رنگ قرمز سرب (سرنج) و قرمز شنگرف (شنجرف)، آزمایش‌ها مجدداً تکرار شد و این بار تأیید شد که رنگ قرمز مورد استفاده، شنگرف (شنجرف) است.

رنگ آبی:آزمایش‌های مربوط به رنگ‌های آبی اولترامارین (لاجورد مصنوعی)، آبی نیل (ایندیگو)، آبی اسمالت (لاجورد فرنگی) و آبی سیرولین، هیچ واکنشی

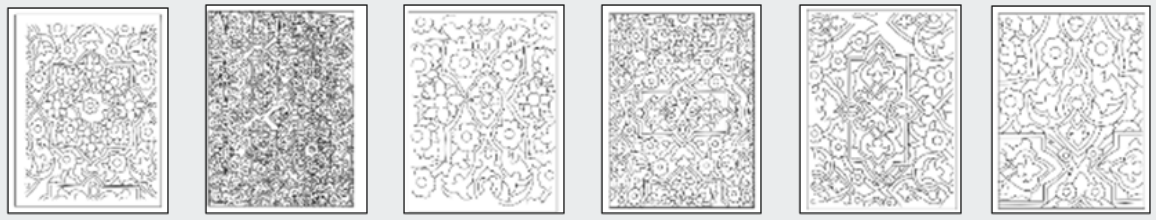

(اشکال ۶-۱۰) الگوهای تزیینات معماری بدنه مزار قطب‌الدین حیدر (مأخذ: گزارش دانشجویی محدثه حسینی).

با محلول‌های شیمیایی نشان ندادند. بنابراین، نتیجه گرفته می‌شود که هیچ‌یک از این رنگ‌ها در تزیینات به کار نرفته‌اند. در آزمایش‌های مربوط به آبی آزوریت نیز، در مواجهه با آمونیاک هیچ واکنشی مشاهده نشد و با تیوسیانات پتاسیم نیز رسوب سیاه تشکیل نگردید. بنابراین، آبی آزوریت نیز مورد استفاده نبوده است. در آزمایش‌های مربوط به آبی لاجورد طبیعی، واکنش با اسید منجر به متصاعد شدن گاز سولفید هیدروژن و تشکیل رسوب گوگرد سیلیسی در ته لوله شد. همچنین، بوی خاصی نیز احساس گردید. بر این اساس، نتیجه گرفته می‌شود که رنگ آبی مورد استفاده، لاجورد طبیعی نبوده است (فضایلی، ۱۳۸۹).

شرح خدمات مرحله اول حفاظت و ساماندهی تزیینات معماری گنبد خانه مزار قطب‌الدین حیدر (سال ۱۴۰۲)

این مرحله از اقدامات حفاظتی و مرمتی، پیش از آشکار شدن شواهد، سبک و لایه‌های رنگی تزیینات فوق‌العاده در زیر بستر گچی، انجام شده است. اقدامات اصلی به شرح زیر است:

۱. پاکسازی اولیه

زدودن لایه‌های گل شره سطحی و پاکسازی آثار وندالیسم.

پاکسازی لایه‌های رنگ‌روغن روی ازاره و رنگ پلاستیک بدنه (رنگ کرم نخودی) همزمان با پاکسازی لایه‌های وندالیسم.

۲. شفاف‌سازی و ساماندهی ازاره

پاکسازی، شفاف‌سازی و ساماندهی لایه‌های ازاره از طریق سونداژ در چندین نقطه شاهدگذاری‌شده، به‌گونه‌ای که اصالت لایه‌های ازاره از نظر زیرساخت و چیدمان کاملاً مشهود گردد.

بررسی و تعیین تکلیف در خصوص پیوستگی و نمایان‌سازی چیدمان ازاره در جلسه کمیته فنی و اعلام نتیجه به پیمانکار.

۳. برداشت لایه‌های گچی

شفاف‌سازی و برداشت لایه‌های گچی از روی بدنه در نقاط مشخص، به اندازه حداکثر ۱ متر مربع در هر ضلع، به‌گونه‌ای که کادری منظم ایجاد شود و هیچ لایه رنگ و رنگدانه‌ای در حین اقدامات لایه‌برداری آسیب نبیند.

٤. الصاق و استحکام‌بخشی

الصاق و استحکام‌بخشی لایه‌های گچی و رنگ‌های گیاهی تزیینات در حین اقدامات اجرایی، به‌گونه‌ای که هر لایه رنگ و رنگدانه در بستر اصلی خود پایدار باقی بماند و اتصالات هویتی تزلزل نیابد.

۵. ساماندهی و موزون‌سازی تزیینات

ساماندهی و موزون‌سازی تزیینات به‌گونه‌ای که هندسه خطوط مشهود شده و اتصالات اصلی نمایان گردد. همچنین، پیوستگی خطوط نقاشی از نظر منظری به حالت تداوم و حرکت نمادین برسد.

تعیین کادر مشخص و ترازشده برای تزیینات قبلی مرمت‌شده و تعیین حریم آن.

٦. بازسازی و موزون‌سازی

استفاده از رنگدانه‌های گیاهی و بادوام متناسب با رنگ‌های اصلی بدنه و با کنتراست مشخص، به‌گونه‌ای که تزیینات قبلی تحت تأثیر قرار نگیرند.

۷. تثبیت و استحکام‌بخشی نهایی

تثبیت و استحکام‌بخشی نهایی لایه‌های رنگی نقاشی.

۸. ساماندهی سنگ‌قبرها و قطعات پرتابل

بررسی و ارائه راهکار برای ساماندهی و جایگزاری سنگ‌قبرهایی که روی ازاره نصب شده‌اند و قطعات پرتابل در جلسه کمیته فنی.

۹. حذف دیوار کاذب

حذف دیوار کاذب بین گنبد خانه و مسجد مجاور.

۱۰. ساماندهی ضریح چوبی

ساماندهی ضریح چوبی بر اساس دستور کار ارائه‌شده از سوی کارفرما.

این اقدامات با هدف حفظ اصالت، پایداری و زیبایی

تزیینات معماری گنبد خانه مزار قطب‌الدین حیدر انجام شده است.

۸. شرایط خصوصی و الزامات مرتبط با پیمانکار و کارفرما

۱. تهیه و تأمین داربست و تخته

تهیه و تأمین داربست و تخته مورد نیاز برای انجام اقدامات اجرایی به عهده کارفرما است.

۲. بیمه مسئولیت و حوادث

کارفرما موظف است بیمه مسئولیت و حوادث را برای تمامی نیروهای حاضر در پروژه، در طول مدت اقدامات اجرایی (حداکثر سه ماه)، فراهم کند.

۳. رعایت اصول ایمنی و بهداشت

پیمانکار موظف است کلیه اصول ایمنی و بهداشتی را در طول اقدامات اجرایی رعایت نماید.

پیمانکار باید لیستی از کلیه افراد و نیروهایی که در طول پروژه همکاری دارند، به‌صورت کتبی به مدیر شهرستان ارائه دهد.

این شرایط و الزامات به‌منظور تضمین ایمنی، نظم و کیفیت اجرای پروژه تعیین شده‌اند و هر دو طرف پیمانکار و کارفرما موظف به رعایت دقیق آن‌ها هستند.

۹. هدایت پروژه به سمت موزه‌ای شدن

با توجه به کشف شواهد قطعی و غیرمنتظره، روند اقدامات به دلایل زیر، قالب شرح خدمات را به سمت تبدیل پروژه به موزه هدایت کرد (شاخص‌های تزیینات و مفاهیم مرتبط در مرحله نمایان‌سازی شواهد معماری و تزیینات بدنه).

طی سونداژ و برداشت گچ های سطحی دربرخی نقاط پایه، نظیر درگاه اصلی ضلع مسجد، دو سبک نقاشی و تزیینات گچی بر روی بدنه و نقاشی‌های منحصر به فرد و تکنیک متفاوت (سبک تخمه درآوری) از سبک نقاشی بدنه های دیگرمشهود شد و پیمانکار طی گزارش تلفنی اعلام وضعیت نمودند (اشکال ۹-۱).

در طی اقدامات اجرایی و پاکسازی قسمت ازاره به تعدادی سنگ‌قبر قدیمی و مزین به تزیینات طلا در حاشیه برخوردیم که برخی از آنها حاوی مضامین مهم به واسطه مکانیت و هویت اجتماهی هستند و دارای ارزش‌هایی به واسطه سبک و رنگ و تزیینات هستند (اشکال ۹-۲).

طی سونداژ و برداشت گچ های سطحی که در ابتدا با هدف کشف نقاط شاهد و پایه نقوش هندسی (نظیر ترنج ها، سر ترنج، تزیینات حاشیه قرینه و غیره) انجام شده بود؛ متوجه تغییر فرمت و جانمایی تزیینات به لحاظ نظم خطوط در چهار جبهه زیر گنبد گشتیم و مشهود شدن تفاوت و عدم قرینگی در اجرای سطوح نقاشی و جزییات نقوش در هنگام اجرای اصیل (اشکال ۹-۳).

در هنگام سونداژ زدن قسمت ازاره به‌منظور کشف چگونگی ترکیب احتمالی آجرچینی و یا تزیینات ازاره، متوجه ساختار سنگی بدنه و ملاط فوق العاده مستحکم (اشکال ۹-۴) همچنین رویه آجر چینی ۲۰*۲۰ س.م از نوع طولی و مشهود شدن زیرساخت های بنا از کف تا ارتفاع زیر گنبد، به لحاظ مقاوم سازی، مصالح (سنگ و آجر)، سبک اجرا، ملاط، جرز که هر چند در گزارش اولیه خواستار نمایان سازی قسمتی، به‌منظور نمایش آموزش محور معماری (تیموری تا قاجار) بودیم، ولیکن تا زمان تامین امنیت کامل بنا، تصمیم بر پوشش مجدد به همان سبک قدیم و با پوشش یکدست گچ زبره در سراسر ازاره تا مرز خط مشخص نقاشی انجام شد.

برداشت دیوار الحاقی قسمت ورودی مسجد به گنبد خانه تا زمان تامین امنیت کامل بنا به همان شکل باقی بماند (اشکال ۹-۵).

مشهود شدن دست نوشته های بسیار اصیل با مضامین مهم، سنه و خط خوش (اشکال سمت راست و وسط ۹-۵).

شفاف شدن پنج لایه گچ و بستر که بر روی یکدیگر و در توالی دوره های تاریخی با ضخامت های متفاوت از دوره تیموری تا پهلوی، بر بدنه الحاق شده و هر کدام از لایه ها حاوی دیتاهای بسیار مهم از منظر میراث ملموس و ناملموس فرهنگی و اجتماعی است (اشکال ۹-۶).

(اشکال ۹-۱). اشکالی از سبک متفاوت نقاشی تخمه درآوری قسمت ورودی درگاه مسجد به گنبد خانه، مکشوف از زیر لایه‌های گچی.

(اشکال ۲-۹). سنگ‌قبرهای قدیمی که در ازاره محبوس شده بود و مزین به حاشیه مطلا-۱۲۸۸ و ۱۰۸۱ از خاندان قرایی و لقب بحارالنوار.

(اشکال ۳-۹). نمای کلی و پانوراما از دو وضعیت قبل و بعد از حذف لایه‌های گچی و اختلاف سطح هندسه خطوط و عدم قرینگی در برخی نقوش.

(اشکال ۴-۹). مجموعه اشکال مرتبط به اصالت مصالح زیر ساخت بنا، فرضیه ای که احتمالاً بنا چهارطاقی سنگی بوده است.

(اشکال ۵-۹). دیوار کاذب بین گنبد خانه و مسجد (شکل راست و وسط) و مشهود شدن تعداد بسیار زیاد یادگار نوشته بر یکی از لایه‌های قدیمی.

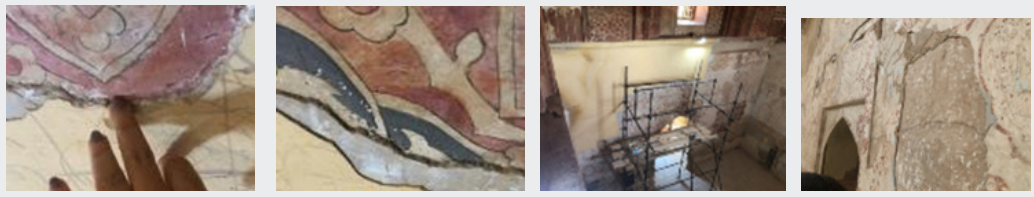

(اشکال ۶-۹) لایه‌های مهم از رنگ و رنگ‌دانه و نقاشی که مرتبط به چندین دوره تاریخی.

(شکل ۷-۹). نما پانوراما از تفاوت بین طاق و سر طاق‌ها در سه جبهه گنبد خانه به لحاظ تفاوت فرم، ارتفاع و کنج‌ها.

مشهود شدن تغییر فرم چهار جبهه بنا از نظر قوس طاق‌ها به انضمام مشهود شدن تغییر ارتفاع در قسمت کنج‌های ورودی در زاویه قائمه بنا (شکل ۹-۷).

مشهود شدن بخش مهمی از سبک و نقوش در قسمت کاربندی محراب که با تزیینات نقاشی محراب بیرونی مسجد هم خوانی دارد، به انضمام مشهود شدن سبک مشخصی از اجرا در ازاره محراب.

مشهود شدن داغ رنگی و نوعی خاص از تزیینات نقاشی لایه دوم به لایه سوم (اشکال ۹-۸).

یک از لایه‌های گچی قرمز رنگ که احتمالاً حاوی Fe_2O_3 می باشد، در عین‌حال که ضخامت کمی دارد ولیکن از استحکام بالایی برخوردار است.

مهم: مشهود شدن دو لایه محدود و ظریف و فرسوده کاغذ نوشته و کمی تزیینات که به نظر می رسد با مضامین دعانوشته که از قبل کشف شده بود ارتباط دارد (اشکال ۹-۹).

مشهود شدن پوشش یکدست در زیرساخت نقاشی و اجرای بتانه برای یکی از لایه‌های نقاشی که به نظر می رسد سفیداب شیخ باشد.

مشهود شدن طرح اندازی فرورفته و برهشته از تزیینات گل و اسلیمی در ورودی فعلی که با نقوش گچبری تخمه درآوری ورودی مرتبط به دیوار حائل موقت مسجد هم خوانی دارد ولیکن به مرحله تکمیل و نهایی نرسیده است (اشکال ۹-۱۰).

اقدامات اجرایی از مشهود شدن بسیاری شواهد مرتبط به تداوم و ادامه تزیینات و تبیین ارتباط با دیوار مسجد در قسمت دیوارکاذب (اشکال ۹-۱۱).

۱۰. شرح اقدامات مرمتی پس از مشاهده لایه‌های نقاشی در زیر بستر گچ

برداشت لایه‌های گچی از کل بدنه و رسیدن به لایه‌های نقاشی قاجار تا قسمت بالای درگاهی طاق‌های ورودی لحاظ گردد.

احیا و موزون‌سازی هندسه نقوش صرفاً در نقاطی که زیبایی منظر حفظ گردد بر اساس قرینه‌ها و شواهد لحاظ گردد.

حفظ و نگهداری شواهد مرتبط به داغ لایه‌های رنگ و یا نقاشی که احتمالاً متعلق به دوره قبل از قاجار (صفوی یا تیموری) بوده است، در نقاطی که لایه رنگی و گچی قاجار مخدوش و یا از بین رفته است و یا لابه‌لای لایه‌های نقاشی قاجار از زیر گچ دوم مشهود شده است.

ثبت و شاهد گذاری از کلیه لایه‌های رنگی و گچی به‌منظور مطالعات آینده بر روی نقاط کور بنا و تا حد امکان کنج‌ها به‌صورتی که بدون آسیب منظری، در آینده امکان بهره‌برداری علمی- پژوهشی و آزمایشگاهی مهیا باشد.

تثبیت و استحکام‌بخشی، قطعات سنگ‌قبر که از بدنه ازاره مشهود شده است.

برداشت کامل لایه‌های گچی در قسمت طاق ورودی مسجد به گنبد خانه تا رسیدن به لایه تزیینات نقاشی تخمه درآوری با قید ملاحظات ضروری جهت تثبیت لایه‌های گچی و رنگی فرورفته لحاظ گردد.

تثبیت و موزون‌سازی کلیه لایه‌های نقاشی که از زیر لایه‌های گچی مشهود می‌گردد با حداقل میزان دخالت شیمیایی باشد.

موزون‌سازی رنگی و بتونه سایر قسمت‌های ریخته نقاشی که مخدوش و یا توسط وندالیسم ایجاد شده است، نظیر درگاه‌های پشت بام و خطوط عمیق در بدنه نقاشی‌ها لحاظ گردد.

۱۱. اعلام نیاز و شرح خدمات مرحله آینده ساماندهی تزیینات مزار قطب‌الدین حیدر

با توجه به مشهود شدن شواهد قطعی و غیرمنتظره در طول اقدامات مرمتی، روند پروژه به سمت تبدیل بنا به موزه هدایت شد. این تغییر رویکرد به دلایل زیر صورت گرفت:

۱. تثبیت و موزون‌سازی تزیینات نقاشی

تثبیت و موزون‌سازی آخرین لایه تزیینات نقاشی به‌گونه‌ای که اصالت و زیبایی آن حفظ شود.

شفاف‌سازی خط نوشته‌ها به نحوی که قابلیت نمایش موزه‌ای داشته باشد.

(شکل ۸-۹). داغ رنگ و نوعی خاص از نقاشی لایه دوم به لایه سوم.

(اشکال ۱۰-۹). طرح اندازی نقوش اسلیمی نیمه‌کاره.

(شکل ۹-۹). لایه کاغذی دعانوشته.

(اشکال ۱۱-۹). نمونه اقدامات حین مرمت سال ۱۴۰۲ به سرپرستی استادکار تزیینات خراسان رضوی، آقای ابراهیم رفعتی.

۲. تهیه طرح و قالب اجرا برای سبک‌شناسی بدنه

تهیه طرح و قالب اجرا برای بخش‌های مختلف بدنه (کف، ازاره، زیرگنبد) بر اساس نوع مصالح، ضخامت، اجرا، ملاط و جرز مشهود شده. این بخش‌ها نیاز به کادربندی و تهیه قاب به شکل موزه‌ای دارند. پیشنهاد می‌شود از کادری نیمه‌منظم با ورقه مس برای مشخص کردن محدوده و معرفی آن با کارت‌های شناسایی مناسب استفاده شود.

۳. معرفی و نمایش موزه‌ای شاخص‌های مهم

تهیه طرح و قالب اجرا برای معرفی و نمایش موزه‌ای شاخص‌های مهم شناسایی‌شده در زیر لایه‌های رنگ، شامل: تفکیک لایه‌های گچی، تنوع سبک‌های تزیینات نقاشی، داغ نقاشی، زیرسازی رنگی، تفکیک رنگ‌دانه‌ها، سنگ‌قبرها، مصالح کاربردی در زیرساخت جرز و بدنه، دیوارنوشته‌ها و دعا نوشته‌های کاغذی که بر روی سه قسمت از بدنه مشهود شده‌اند. این نمایش باید به‌گونه‌ای باشد که در عین زیبایی منظر، توالی و تداخل امور را به شکل موزه‌ای معرفی کند.

٤. اجرای راه‌بند و رعایت اصول حفاظتی

تهیه طرح و قالب اجرا برای نصب راه‌بند در کلیه سطوح، به‌گونه‌ای که ضمن رعایت فاصله مناسب از سطوح و نمایش موزه‌ای شاخص‌های تزیینات و بدنه، اصول حفاظت و نگهداری از تزیینات خاص نیز رعایت شود و هیچ لطمه فیزیکی یا منظری به بنا وارد نشود.

۵. مستندسازی و تهیه نقشه‌های پهباد

مستندسازی و تهیه نقشه‌های پهبادی از کلیه جزئیات تزیینات بنا، از زیر گنبد تا کف، و جانمایی آن‌ها در نقشه بنا.

٦. برداشت رنگ و شفاف‌سازی محراب

برداشت رنگ از لایه‌های کاربندی محراب به‌گونه‌ای که تزیینات نقاشی زیرین مشهود گردد. همچنین، شفاف‌سازی و هم‌خوانی فرمت مرتبط با قسمت ازاره محراب با تناسب رنگ و نقوش تزیینات زیرگنبد و محراب مسجد، به‌گونه‌ای که رابطه اصالت آن‌ها مشخص شود.

۷. تأمین امنیت گنبد خانه و حریم

تأمین امنیت گنبد خانه و حریم آن به دلیل ظهور بصری تزیینات و سنگ‌قبرهایی که به لحاظ ارزش‌های مفهومی و فرهنگی در قالب موزه تعریف می‌شوند.

۸. مطالعات مستندسازی و پژوهشی

انجام مطالعات مستندسازی، پژوهشی و آزمایشگاهی از کلیه مفاهیم تزیینات معماری، نظیر رنگ‌دانه‌ها، بستر، زیرساخت، ملاط، رنگ و بست. همچنین، مطالعات تطبیقی از کلیه رنگ‌دانه‌های به‌کاررفته در بنا به لحاظ شهود دوره تاریخی و مطالعات زیرساختی در خصوص تزیینات زیر لایه گنبد بالایی.

۹. نمایش سنگ‌قبرها و تزیینات معماری

نمایش سایر سنگ‌قبرهای جمع‌آوری‌شده از حریم بنا در داخل یکی از غرفه‌های موزه مردم‌شناسی.

نمایش موزه‌ای از کلیه تزیینات معماری و پیشنهاد نام موزه به‌عنوان "از معماری تا تزیینات".

۱۰. بررسی خط نوشته‌ها و اسناد خطی

بررسی و مطالعات مردم‌شناختی و جامعه‌شناختی در خصوص خط نوشته‌های روی دیوار و اسناد خطی مکشوفه.

۱۱. تهیه نقشه و پلان بنا

تهیه نقشه و پلان بنا به‌صورت یک‌به‌یک از کلیه زوایا و گوشه‌های پنهان، نظیر پوسته اولیه گنبد که در دسترس عموم نیست.

۱۲. مطالعه تطبیقی آثار چوبی

بررسی و مطالعه تطبیقی آثار چوبی بنا، نظیر درب و ضریح.

۱۳. مشارکت فرهنگی و منطقه‌ای

ایجاد شرایط مشارکت فرهنگی به لحاظ ارزش‌های میراث ملموس و ناملموس مجموعه، شامل مسجد، محوطه، پیرامون، رباط طبسی، موزه مردم‌شناسی و مشارکت محلی و منطقه‌ای.

این اقدامات با هدف حفظ، معرفی و نمایش ارزش‌های تاریخی، فرهنگی و هنری بنای قطب‌الدین حیدر در قالب موزه انجام گردید.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

حفاظت و مرمت تزیینات معماری بناهای تاریخی، به‌عنوان یکی از وظایف اصلی وزارت میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری، فرآیندی پیچیده و چندوجهی است که صرفاً به آسیب‌شناسی، فن‌شناسی، دوره تاریخی یا اهمیت بنای تاریخی محدود نمی‌شود. این فرآیند به‌طور ناگسستنی با متغیرهایی همچون تجربه و دانش کارشناسان متولی، رابطه علی و معلولی بین بنا و تزیینات، تخصیص اعتبار، سطح شناخت و تجربه گروه اجرایی (اعم از دانشگاهی و تجربی)، وجود طرح و برنامه مدون، نیازسنجی و اولویت‌بندی در سطح استان (هم در مرحله مطالعات و هم اجرا)، درک میزان آسیب‌ها، روش‌شناسی مستندنگاری و مستندسازی، جمع‌بندی مدیریتی عوامل مؤثر، شرایط اقلیمی و جغرافیایی، فصل اجرای پروژه و مواردی ازاین‌دست گره خورده است. در مواردی که به‌طور اتفاقی، توجه مادی و معنوی به تزیینات معماری یک بنای تاریخی جلب می‌شود، کلیه اقدامات می‌بایست با نگاهی تحلیلی به عوامل مؤثر گذشته، حال و آینده، در قالب شرح خدمات کارشناسی تدوین و به سوی حفاظت پویا و شناخت بهینه هدایت شود. حفاظت و مرمت تزیینات معماری مزار قطب‌الدین حیدر، از جمله پروژه‌هایی بود که در سال ۱۴۰۱ مورد توجه قرار گرفت و همایش سیزدهم مرمت، فرصتی فراهم کرد تا روند تهیه و ارتقای شرح خدمات این پروژه، با توجه به گونه‌های متفاوت تزیینات معماری که در جریان اقدامات اجرایی از زیر لایه‌های گچی خودنمایی کردند، شفاف‌تر شود. این پروژه به‌وضوح نشان داد که چگونه عناصر معماری و تزیینات در هم آمیخته‌اند و جلوه‌ای منحصربه‌فرد از میراث ملموس و ناملموس یک بنای تاریخی را خلق می‌کنند. این امر محقق را بر آن داشت تا پیشنهاد تداوم این روند را در قالب ایجاد موزه‌ای با عنوان "از معماری تا تزیینات" مطرح کند. این موزه می‌تواند به معرفی شاخص‌های بنیادین میراث فرهنگی و اجتماعی بنای تاریخی قطب‌الدین حیدر در سطح ملی و فراملی بپردازد و گامی مؤثر در جهت حفظ و معرفی این گنجینه ارزشمند بردارد.

سپاسگزاری

تحقق اقدامات اجرایی مرتبط با حفاظت و مرمت تزیینات معماری بنای تاریخی قطب‌الدین حیدر، در سال ۱۴۰۲، مرهون پیگیری‌های جدی و مساعدت‌های ارزشمند جناب آقای علی محمدی، مدیر وقت شهرستان، و نیز دستور تأمین اعتبار از سوی جناب آقای محسن زنگنه، نماینده محترم مجلس شورای اسلامی، بوده است. بدون این همکاری‌های ارزنده، امکان بررسی مجدد، انجام مطالعات و آسیب‌شناسی میدانی توسط محقق فراهم نمی‌شد و در نهایت، تهیه شرح خدمات محقق نمی‌گردید. همچنین، سپاس ویژه خود را نثار زحمات بی‌وقفه و دلسوزانه استاد برجسته تزیینات معماری استان خراسان رضوی، جناب آقای ابراهیم رفعتی، می‌نماییم که با روزانه ۱۸ ساعت کار مداوم و خالصانه به مدت سه ماه، در معرفی جلوه‌ای دیگر از هویت میراث ملی این سرزمین مقدس، نقش بی‌بدیلی ایفا نمودند.

منابع

بختیاری، محمود، (۱۳۷۹)"گزارش مطالعات پژوهش و گمانه‌زنی پیرامون آرامگاه قطب‌الدین حیدر" آرشیو اسناد اداره کل میراث فرهنگی خراسان رضوی.

حسینی، محدثه، (۱۳۸۹)؛ گزارش کارآموزی و پایان‌نامه "مطالعات بر روی درب چوبی و تزیینات معماری قطب‌الدین حیدر" دانشگاه هنر و معماری زابل.

فضایلی، ناهید؛ (۱۳۹۲)،گزارش کارآموزی و پایان‌نامه"ساماندهی و تکمیل بانگ جامع اطلاعات تزیینات معماری بناهای تاریخی تربت‌حیدریه"دانشگاه هنر و معماری زابل.

لباف خانیکی، علی‌اصغر؛(۱۴۰۱)، صفحه شخصی اینستاگرام @labbafkhaniki.

موسی‌زاده، مژگان ؛ ۱۳۸۴ الی ۱۴۰۲، آرشیو شخصی آزمایشگاه و کارگاه مرمت خراسان رضوی.